

Göra en promenad och ta självmord

Om det ”rätta” verbet i fasta uttryck

Sven-Göran Malmgren, professor i svenska

Om fasta uttryck: idiom och kollokationer

I svenskan liksom i alla andra språk finns en stor mängd fasta uttryck som består av två eller flera ord. En del av de här uttrycken är helt obegripliga även om man vet vad de ingående orden betyder. Det går inte att räkna ut att *kasta yxan i sjön* betyder ’ge upp’ eller att *kila runt hörnet* betyder ’dö’. Uttrycken har kanske en gång i tiden haft något med yxor och sjöar och hörn att göra, men för oss nutida språkbrukare är det sambandet helt fördolt. Uttryck av den här första typen brukar kallas *idiom*.

En annan typ av fasta uttryck går i allmänhet bra att förstå, men för att själv använda dem aktivt måste man någon gång ha lärt in dem. Sådana uttryck är t.ex. *ta en promenad* och *begå självmord*. Vi förstår alla innebörden när vi hör dessa uttryck, men om vi utgår från substantiven *promenad* och *självmord* och själva ska ”producera” lämpliga uttryck, så är det inte självklart att de ”rätta” verben är *ta* resp. *begå*. Längre, kanske till en bit in på 1900-talet, var det mer normalt att säga *göra en promenad* än *ta en promenad*, och de flesta har nog lagt märke till att det ”korrekta” *begå självmord* på senare tid har fått konkurrens av *ta självmord*. Uttryck av den här andra typen kallas ofta *kollokationer*.

Den här lilla uppsatsen handlar i första hand om kollokationer och särskilt om hur de har förändrats under de sista 200 åren. Vad som var rätt på 1800-talet behöver inte vara rätt i dag, och vice versa. På samma sätt som *ta en promenad* har trängt undan *göra en promenad* som det mest korrekta uttrycket, kan det så småningom bli så att *ta självmord*, snarare än *begå självmord*, uppfattas som det ”bästa” uttryckssättet.

Uttryck (kollokationer) som är parallella med begå självmord

Vilken roll spelar verbet *begå* i uttrycket *begå självmord*? Man kan säga att det på sätt och vis är ganska fattigt på egen betydelse; i uttrycket *begå självmord* är det helt klart substantivet *självmord* som är det "betydelse-tunga" ordet. Verbets uppgift är egentligen bara att omvandla substantivet till ett verbuttryck, som kan fungera som "predikat" i en mening. Eftersom verbet sålunda är ganska tomt på egen betydelse, skulle svenskan i princip ha kunnat använda något annat verb i stället, t.ex. *ta* eller *göra*. Det hade fungerat lika bra, om det nu inte hade varit så att vi en gång för flera hundra år sedan hade bestämt oss för att *begå* är det "rätta" verbet. Just den här godtyckligheten är en typisk egenskap hos kollokationer.

Det finns tusentals uttryck som är parallella med kollokationerna *ta en promenad* och *begå självmord*, och åtminstone ett femtital olika verb används i dessa uttryck. Ofta fungerar bara ett verb, men ibland kan två eller flera verb gå lika bra. Här är ytterligare några exempel:

be en bön

bedriva studier

bjuda (eller göra) motstånd

dra (tidigare göra) en slutsats

fatta (eller ta) ett beslut

fälla en kommentar

föra ett samtal

förrätta gudstjänst

ge (eller avge) ett löfte

genomföra ett anfall

göra ett försök

hålla ett tal

idka umgänge

ställa (tidigare framställa och göra) en fråga

ta (tidigare göra) ett steg

utföra arbete

utveckla aktivitet

utöva (eller idka) en sport

vidta åtgärder

öva (eller utöva) utpressning

I alla dessa uttryck spelar verben precis samma roll som verbet *begå* i uttrycket *begå självmord*: det ”gör om” substantivet till ett verbuttryck som kan användas som en sorts predikat i en mening. Observera för övrigt att det i många fall finns ett enkelt verb som är synonymt med motsvarande uttryck: *göra ett försök* = *försöka*, *ge ett löfte* = *lova*, *ställa en fråga* = *fråga* (men inte *dra en slutsats* = ”*slutsatsa*” och inte – i varje fall inte i standard-språk – *idka umgänge* = ”*umgänga(s)*”).

Som vi har sett sker det förändringar i de här uttrycken: *göra en promenad* har blivit *ta en promenad* och *begå självmord* håller kanske på att ersättas av *ta självmord*. Vi ska nu se på en del andra uttryck där ett tidigare fungerande verb har bytts ut – eller håller på att bytas ut – mot ett annat.

Förändringar i uttryck av typen begå självmord

Vi kan börja med att se lite närmare på ett av de verb som förekommer i rubriken, nämligen *begå*. Det är ett mycket gammalt verb i svenskan och dess uppgift tycks framför allt ha varit att kombineras med substantiv som betecknar klandervärda handlingar, t.ex. *självmord*, *brott*, *synd*, *ogärningar*, *misstag* och *fel*. Ett lustigt exempel från 1800-talet är *begå samlag*, som kan tolkas så att den som använde det uttryckte klander mot handlingen ifråga. På 1900-talet har verbet blivit alltmer sällsynt och ofta ersatts av *göra*. Man säger numera enklare *göra ett fel* och *göra ett misstag* än *begå ett fel* och *begå ett misstag*. Ibland ersätts *begå* med *göra sig skyldig till* (t.ex. *ett brott*). Detta kan möjligen vara förklaringen till att fler och fler överger uttrycket *begå självmord*: verbet känns alltmer ovanligt och främmande, och det används inte mycket utanför några stelnade fraser.

Det finns dock en annan, lite märklig användning av *begå* som fortfarande är levande, åtminstone i sportjargong. I sådana sammanhang kan man höra uttryck som *begå allsvensk premiär* och *begå elitseriedebut*. Också den här mer ”positiva” användningen har gamla anor, men då handlar det oftast om mindre profana sammanhang: *begå en högtid* (1500-talet), *begå morgonandakt* (1800-talet). Det är ganska lustigt att tänka sig att sport-språket kanske har övertagit ett uttryckssätt som ursprungligen främst användes i kyrkliga sammanhang.

Vi fortsätter med de två andra verben som aktualiseras av rubriken, alltså *göra* och *ta*. Verbet *göra* är antagligen det viktigaste av alla verb i uttryck av typen *begå självmord*. Detta kan leda till viss överanvändning: om man är osäker på vilket verb som är det ”rätta”, vilket man inte sällan är även som modersmålstalande svensk, så kanske man tar till *göra* som en nödfallsutväg. I lite äldre svensk litteratur – även av goda författare, inte minst Strindberg – hittar man många exempel på ganska märklig användning av *göra*: *göra anbud*, *göra världskrig*, *göra en blinkning*, *göra en nick*, *göra en titt*, *göra ett danssteg*, *göra en slutsats* och *göra en promenad*. Också i modern svenska förekommer sådan överanvändning av *göra*.

I flera av dessa *göra*-uttryck fungerar *ta* eller *ta sig* numera bättre: *ta (sig) en titt*, *ta ett danssteg* och, som sagt, *ta (sig) en promenad*. Över huvud taget verkar det som om *ta* har blivit vanligare i uttryck av typen *begå självmord* (varianten *ta självmord* är bara ett av flera tecken på detta). Kanske har engelskan haft en viss betydelse här, bl.a. för utvecklingen från *göra en promenad* till *ta en promenad*. Ordet *promenad* lånades in från franskan i mitten av 1600-talet och uttrycket *göra en promenad*, som troligen bildades med franskans *faire une promenade* som mönster, träffar vi på strax efter mitten av 1700-talet. Varianten *ta sig en promenad* kommer 1810 och betydligt senare hittar vi *ta en promenad* – kanske bildat efter mönster av engelskans *take a walk*. Ännu i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet dominerar emellertid *göra en promenad*, men numera används uteslutande *ta* eller *ta sig en promenad*.

Vi går vidare med några andra uttryck som också har förändrats under de senaste 200 åren. Vi ska i första hand se på uttryck med verben *föra*, *förrätta*, *hålla*, *iakta*, *idka*, *ställa*, *utveckla*, *utöva* och *öva*.

Verbet *föra* förekommer, och har länge förekommit, dels i uttryck som *föra krig*, dels också i uttryck som *föra samtal*. En användning som tidigare var vanlig men som nu är sällsynt hittar vi i exemplen *föra en kristlig vandel* (1500-talet) och *föra ett gott samliv* (1800-talet).

Verbet *förrätta* är numera ganska sällsynt och förekommer mest i kombination med substantiv som betecknar ceremonier, t.ex. *förrätta barndop*. Tidigare hade det en bredare användning och då kunde det heta *förrätta sysslor* (1800-talet) och *förrätta göromål* (1800-talet). En lite speciell och

fortfarande levande användning ser vi i uttrycket *förrätta naturbehov*. Kanske var detta från början en skämtsam utvidgning av ”ceremoni”-användningen.

Verbet *hålla* förekommer numera mest i uttryck som *hålla föredrag* och *hålla tal* samt i uttryck av typen *hålla gudstjänst*. I äldre texter träffar man också på uttryck som *hålla oljud* och *hålla oväsen* (1800-talet), men vid sådana substantiv har *hålla* numera ersatts av *föra*.

Verbet *iakttä* är rätt sällsynt, men i vissa uttryck är det det enda som går att använda: *iakttä tystnad*, *iakttä försiktighet*, *iakttä diskretion*. Detta är ju fraser som man knappast använder i talspråk och kanske börjar det ledigare *visa* tränga ut *iakttä* i en del fall (*visa (lite) diskretion?*). Användningen av *iakttä* i uttryck av typen *iakttä tystnad* har inte mer än ungefär 200 år på nacken.

Ett annat sällsynt, men trots allt ganska viktigt, verb är *idka*. I äldre svenska kombinerades det ibland, liksom *begå*, med substantiv som betecknade negativt värderade handlingar, t.ex. *stöld* och *laster*. Men också ”neutrala” uttryck av typen *idka köpenskap* var vanliga. I modern svenska har verbet funnit en viss användning i idrottssammanhang, t.ex. *idka velocipedsporten* (redan 1893) och *idka friluftsliv* (1900-talet). Men frågan är om det inte är på tillbakagång och just i sportsammanhang håller på att få övermäktig konkurrens av verbet *utöva* (*utöva en sport* känns nog ledigare än *idka en sport*). En omständighet som talar till *idka:s* nackdel är att substantivet *idkare* är helt marginellt i jämförelse med substantivet *utövare*.

Verbet *idka* har dock även en annan, marginell, användning, nämligen i kombination med substantiv som betecknar social kontakt e.d. (*idka umgänge*, *idka* (vid sidan av *bedriva*) *sällskapsliv* m.m.). Den användningen var från början troligen en skämtsam utvidgning av användningen i uttryck som *idka köpenskap*. Ett exempel från slutet av 1800-talet ger ett visst stöd åt denna förmodan: *Han hade idkat familjeliv så länge att en liten rekreation var naturnödvändig*. (Exemplet är, liksom många andra av exemplen i artikeln, hämtat från Svenska Akademiens ordbok, vår stora historiska ordbok.)

Verbet *ställa* används huvudsakligen i två – mycket viktiga – uttryck, nämligen *ställa en fråga* och *ställa krav*. Det senare uttrycket är inte känt

tidigare än 1875. Uttrycket *ställa en fråga* är äldre. Det kan uppfattas som en förkortad variant av det ännu äldre uttrycket *framställa en fråga*, som var vanligt ännu för 100 år sedan. Detta uttryck har troligen från början tolkats nästan konkret (= 'ställa fram en fråga!').

Ett verb som har ökat kraftigt i betydelse under vår period är *utveckla*. Någon enstaka gång förekommer det i slutet av 1800-talet i uttryck som *utveckla koketteri*, men i nutida svenska träffar man på det i många fler uttryck, t.ex. *utveckla handlingskraft*, *utveckla aktivitet* och *utveckla charm*.

Ett verb som däremot har förlorat i betydelse – i uttryck av typen *begå självmord* – är *öva*. Det var tidigare inte ovanligt i bibelspråk och bibelinspirerade stilarter, t.ex. *öva barmhärtighet*, *öva rättfärdighet* och *öva en god gärning*. Dessutom förekom det i kombination med substantiv som betecknade 'inflytande' och dylikt: *öva dragningskraft*, *öva lockelse*. I modern svenska förekommer verbet i uttrycket *öva utpressning* och kanske i ett fåtal andra uttryck.

Förändringar i uttryck av typen falla i sömn

I det förra avsnittet tog vi en titt på förändringar i uttryck av typen *begå självmord* eller *ta en promenad*. Nu ska vi se på en annan typ av fasta uttryck, eller kollokationer, nämligen uttryck av typen *falla i sömn*, och på förändringar bland dessa uttryck.

Vad är skillnaden mellan uttryck av typen *ta en promenad* och uttryck av typen *falla i sömn*? Enklast kan man säga att den förra typen av uttryck beskriver en *pågående* handling och den senare typen en *påbörjad* eller *inträdande* handling. Om man *tar en promenad*, så håller man på med att promenera, men om man *faller i sömn*, så *börjar* man sova. Om man *genomför ett anfall*, så *håller man på med att* anfalla, men om man *går till anfall*, så *börjar* man anfalla.

I nedanstående uppställning listas dessa och andra exempel på uttryck som betecknar påbörjad handling. Som synes används även i dessa uttryck en stor mängd olika verb. (Mer om uttryck av den här typen kan man läsa i avhandlingen *Gå till anfall och falla i sömn* av Lundaforskaren Lena Ekberg.)

falla i sömn
fatta kärlek
(för)sjunka i grubblerier
gripas av förtvivlan
gå till anfall
hamna i slagsmål
råka i affekt
skrida till verket

Den fråga vi ställer är alltså i första hand om något eller några av verben *falla*, *fatta*, *(för)sjunka*, *gripas*, *gå*, *hamna*, *råka* och *skrida* har fått ökad eller minskad användning i uttryck som betecknar påbörjad handling under de senaste 200 åren.

Ett verb som verkar ha minskat i betydelse är *falla*. Det är visserligen fortfarande viktigt, men det finns många *falla*-uttryck som var vanliga för 50–100 år sedan och som nu känns föråldrade, t.ex. *falla i förtjusning*, *falla i förvåning*, *falla i misströstan*, *falla i raseri*, *falla i sorg* och *falla i svårmod*. I alla dessa uttryck använder man numera hellre verbet *gripas* (*gripas av misströstan* etc.), ett verb som i motsats till *falla* har ökat i betydelse under de sista 100 åren. Intressant nog spelar den tyska motsvarigheten till *falla*, *fallen*, numera bara en mycket liten roll i tyska uttryck som betecknar påbörjad handling. I äldre tyska hade detta verb större betydelse, och utvecklingen i svenskan är sålunda i viss mån parallell med utvecklingen i tyskan (även om den är senare i svenskan).

Verben *försjunka* och *sjunka*, som liksom *falla* betecknar nedåtriktad rörelse i sina grundbetydelser, har troligen också minskat i betydelse. I 1800-talssvenska träffar man på uttryck som *sjunka i dvala*, *sjunka i tankar* och *sjunka i hänryckning*, men i moderna texter ser man nästan aldrig *sjunka* i sådana uttryck. Lite vanligare är *försjunka* (*försjunka i funderingar* etc.), men även det verbet har gått tillbaka.

Föga förvånande har också verbet *skrida* förlorat i betydelse. För ett hundratal år sedan var det en stark konkurrent till *gå* i uttryck som *gå/skrida till anfall*, *gå/skrida till förhandlingar* etc. En författare som Strindberg verkar t.o.m. ha föredragit *skrida* framför *gå*. Numera förekommer verbet knappast utanför den stelnade frasen *skrida till verket*.

Ett verb som har gått kraftigt framåt i uttryck som betecknar påbörjad handling är däremot *hamna*. Det har genomgått en intressant betydelseutveckling, från 'komma till hamn' via 'komma till en bestämd plats' (t.ex. *hamna i fängelse*) till användning i uttryck som *hamna i slagsmål* och *hamna i konflikt*. I den senare användningen är verbet troligen mindre än 100 år gammalt, och det har i dessa uttryck under de senaste decennierna börjat tränga undan det äldre och tidigare dominerande *råka* (uttryck som *hamna i konflikt/slagsmål* etc. är numera vanligare än motsvarande uttryck med *råka*).

Slutligen ska vi se på verbet *fatta*. Det förekommer i uttryck som *fatta tycke*, *fatta humör*, *fatta misstankar*, *fatta mod*, *fatta sympati* m.fl., och det spelar därför en viktig roll i modern svenska. Troligen hade det dock ännu större betydelse i lite äldre tid; i varje fall hittar man i 1800-talssvenska och tidig 1900-talssvenska uttryck som *fatta entusiasm*, *fatta tillgivenhet* och *fatta välvilja* – uttryck som knappast accepteras av moderna språkbrukare.

Summering

Vi har sett på två typer av fasta uttryck eller kollokationer, dels typen *begå självmord*, dels typen *falla i sömn*. Vi har kunnat konstatera ganska avsevärda förändringar bland dessa uttryck under den senaste tvåhundraårsperioden: nya verb har tillkommit, gamla verb har mer eller mindre försvunnit, tidigare ovanliga verb har blivit vanliga och vice versa. Frågan är vad dessa förändringar beror på.

Vi har redan snuddat vid ett par olika förklaringar. En har att göra med påverkan från andra språk. Det starka engelska inflytandet på det svenska ordförrådet sedan mitten av 1800-talet har säkert också medfört förändringar bland många fasta uttryck (t.ex. *göra en promenad* > *ta en promenad*). En annan förklaring kan vara att verben i en del uttryck i sig själva känns mer och mer ålderdomliga (t.ex. *begå* och *skrida* i exemplen ovan). En tredje och lite spekulativ förklaring utgår från iakttagelsen att verben i de fasta uttryck vi studerat i allmänhet tycks vara rätt "abstrakta". Undantag är verben *falla*, *sjunka* och *försjunka*, och en anledning till att just dessa verb har minskat i betydelse skulle kunna vara att de är för "konkreta" eller "färgstarka".